

Sorğulama Zamanı Düşünce Topluluğu

Azerbaycan Millî Hükümetinin Quruluşu ve Dil Politikası

Yazar: M. Rıza Héyet

Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Quruluşu

1941-1945 yıllarını Pehlevî dönemi çerçevesinde ele almak doğru olmadığı gibi, 1945'te kurulan Azerbaycan Millî Hükümeti döneminden ayırmak da doğru değildir. Çünkü bilindiği üzere, AMH'nin kültürel ve toplumsal temeli aslında bu yıllarda atılmıştır. Dolayısıyla çalışmamızda 1941-1946 yılları, Azerbaycan Millî Hükümeti Dönemi başlığı altında incelenecektir.

1941 yılında İran'ın Müteffikler tarafından işgal edilmesiyle 1. Pehlevî dönemi de son bulmuş oldu. Almanlarla sıkı işbirliği içinde olan 1. Pehlevî hükümeti hiçbir direniş göstermeden işgalcılara teslim oldu ve ülkeyi 20 yıl diktatörlükle yöneten Rıza Şah yurt dışına sürgün edildi (Mecidi 2003: 216). Merkezî hükümetin zayıflamasından ve Sovyet ordusunun işgalinden dolayı Kuzeyli soydaşlarıyla tekrar görüşme ve işbirliği yapabilme imkânından faydalanan Güney Azerbaycan aydınları hiç gecikmeden Rıza Şahın Türklüğe ve Azerbaycan'a karşı baskıcı ve ayrımcı politikasının izlerini silmek ve geçmişteki haksızlıkları telâfi etmek amacıyla Türkçe kitap ve gazete yayınlamaya başladılar. Tabii ki, Rıza Şah döneminde yetişen, devletin resmî propagandalarının etkisiyle en azından zihinsel olarak öz benliğini unutan bir kuşağa kısa bir zaman diliminde Türklük ve Azerbaycanlılık bilinci kazandırmak oldukça zor bir işti. Önce gönüllü, daha sonra ise zorunlu olarak asimilasyona maruz kalan Güney Azerbaycan halkı için Türkçe konuşma aracı olmaktan başka bir şey ifade etmiyordu. Azerbaycan ekonomik olarak zayıf durumdaydı. Bir yandan Rıza Şahın politikaları sonucunda eski ekonomik, siyasî ve kültürel gücünü kaybederek gerileme süreci içinde yaşayan Güney Azerbaycan, diğer yandan da 2. Dünya Savaşının ve işgalci Sovyet ordusunun beraberinde getirdiği sıkıntılara katlanmak zorunda kaldı (Muradi 2003: 310-315). Böyle bir durumda Azerbaycan'ı Fars şovenizminin getirdiği faciadan kurtarıp onun millî değerlerine sâhip çıkmasını sağlamak isteyen aydınların Sovyet rejiminin desteğinden yararlanarak faaliyet yapmalarından başka çareleri kalmamıştı. Meseleye farklı bir açıdan bakıldığında, Güney Azerbaycan aydınlarının Sovyet ordusunun orayı terk etmesini bekleyip ondan sonra faaliyete başlaması gibi bir şans söz konusu değildi. Bu gelişmeler ister istemez Azerbaycan aydınlarının büyük bir kısmının Sosyalizme yönelmesinde etkili olmuştur. ..Durum o kadar karışık ki kimin milliyetçi, kimin komünist olduğunu söylemek mümkün değildi. Fakat, görünen şu ki Güney Azerbaycan aydınları tarihte ilk kez olarak Türkçenin resmîleştirilmesi ve korunması için harekete geçmişlerdi.

Rıza Şahın hâkimiyetten düşürülmesinden sonra birçok siyasî parti gibi Komünist Tûde Partisi de faaliyete başladı. Gelecekte Azerbaycan Millî Hükümetinin başbakanı sıfatıyla da göreceğimiz C. Pişeveri Tûde Partisinin kuruluşunda önemli rol oynadı. Pişeveri 1943 yılında 14. İran Meclis seçimlerine katılarak Tebriz'de 12 aday arasından 2. olarak seçilmişti. Fakat, Meclisteki gelişmeler Pişeveri'nin güven oyu alamamasıyla sonuçlanınca Pişeveri Tûde Partisinden onu desteklemediği gerekçesiyle ayrılmak zorunda kaldı. Daha önce Tahran'da *Ajir* gazetesini yayınlayan Pişeveri, 1945'te Tebriz'e giderek Sovyet rejiminin desteğiyle Azerbaycan Demokrat Fırkası'nı kurmayı başardı. O, 3 Eylül 1945'te yayınladığı bir beyanatta Azerbaycan Demokrat Fırkasının kuruluşunu resmen açıkladı. Tûde Partisinin Azerbaycan kolu, merkez komitesinden habersiz Azerbaycan Demokrat Fırkası'yla birleşti. 1941 yılından itibaren Azerbaycan Cemiyeti'nin organı olarak çıkan *Azerbaycan* gazetesi ADF'nin resmî organına çevrildi (Fawcett 1994: 55).

Azerbaycan Demokrat Fırkası, Azerbaycan Komünistleri ve Tûde Partisinin merkezî komitesi arasındaki ihtilâflar giderek artmaktaydı. Bu problemlerin en önemlilerinden biri de dil meselesiydi. 1941'de Ahgeri, Hilal Nâsiri, Rahimi, Merzban, Çavuşı, Şebüsteri ve Şems gibi Azerbaycanlılar tarafından Tebriz'de kurulan Azerbaycan Cemiyeti ve onun hemen ardından Pâdgan, Velâyi, Gâderi, Elmdust, Mizani, Nankerâni, Hambarsuniyan ve Hacızade tarafından kurulan Azerbaycan Zehmetkeşleri Teşkilatı ciddî bir şekilde Eyalet ve Vilayet Encümenlerinin yeniden oluşturulması gerektiği fikrini savunuyorlardı. Azerbaycan Cemiyeti'nin organı olarak çıkan *Azerbaycan* gazetesi ilk sayılarından itibaren (1941) dil meselesini ele alarak şöyle yazıyordu: ...Azerbaycanlı, Fars dilli değil ve hiçbir zaman da olmamıştır. Artık devletin bunu kabul etmesi gerekir. Bizim resmî ve ana dilimiz Azerbaycan dilidir. Biz bütün gücümüzle ana dilimizin kullanımının okullarda ve devlet dairelerinde geniletilmesine çalışacağız. Bizim dilimizi yok etmeğe çalışanlar fikirlerini değiştirmek zorundadır (Muradi 2003: 326).

Tûde Partisinin ilk eyalet kongresindeki Azerbaycanlı katılımcılar Türkçenin Azerbaycan'da ikinci resmî dil olması arzusunda bulunmuşlardır. Bu partinin Tahran'da düzenlenen ikinci kurultayında ise Azerbaycan'dan katılan Ahmet Hüseyini adlı birisinin Farsça konuşma yapmaktan imtina etmesi üzerine kurultay başkanı mütercim çağırarak zorunda kalmıştı (Muradi 2003: 327). Fakat, Tûde Partisi bu konuda çok farklı düşünüyordu. Aslında bu partinin dil konusundaki politikası Pehlevî rejiminin dil politikasıyla örtüşmekteydi. Partinin önde gelen şahsiyetlerinden ve aslen Türk olan Taki Erâni güçlü merkezî bir devletin taraftarı olarak azınlıkların dillerinin yok edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Azerbaycan'ı İran'ın ölüm ve kalım meselesi olarak nitelendiren T. Erâni'ye göre, Azerbaycanlılar Moğolların devamlı saldırıları sonucunda unuttukları Farsçayı tekrar öğrenmek istiyorlar (Fawcett 1994: 71).

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurucusu C. Pişeveri ise *Azerbaycan* gazetesinde şöyle yazıyordu: ...Bizim dilimize ihanet eden ve onun zorla dayatıldığını söyleyenler bizim yeminli düşmanlarımızdır. Geçen asırlarda Azerbaycan düşmanları bizim güzel dilimizi susturmaya ve yok etmeğe çalıştılar. Fakat, onlar yenildiler ve bizim dilimiz hayatına devam etti. Tahran'ın aydınları bunu bilmelidir ki "Azerî" basit bir lehçe değil, halkın içinde derin kökleri olan temiz bir dildir... (Muradi 2003: 332).

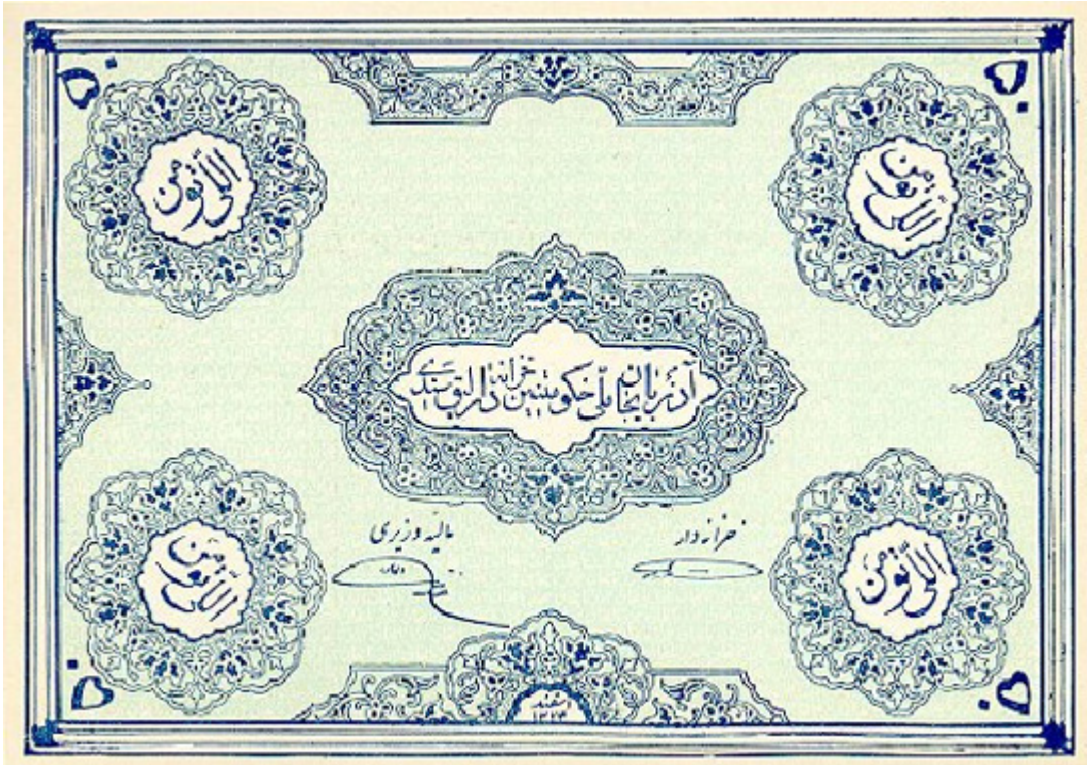
Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın ilk beyânnamesinde İran sınırları çerçevesinde Azerbaycan'ın özerkliği, Eyalet ve Vilâyet Encümenlerinin tesisi, Türkçenin ilk okullarda eğitimi ve üçüncü sınıftan

sonra Farsçanın da Türkçe ile birlikte okutulması, millî üniversitenin tesisi, sanayi ve fabrikaların genişletilmesi, işsizlikle mücadele, ticaretin genişletilmesi, ihracat amacıyla ticarî yolların yapılanması, Azerbaycan kentlerinin bayındırlığı, çiftçilerin ihtiyaçlarının karşılanması, bazı yasa dışı vergilerin ortadan kaldırılması, halka okuma yazma öğretilmesi, İran Millî Meclisindeki Azerbaycanlı millet vekillerinin sayısının 20 kişiden toplam millet vekilleri sayısının üçte birine yükseltilmesi, alınan vergilerin yarısının Azerbaycan'a tahsis edilmesi gibi çok önemli hedefler ve talepler yer almaktaydı (Muradi 2003: 332).

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın (ADF) bu bildirisi Tahran'da büyük yankı buldu. 14. Meclisin bazı vekilleri bu fırkanın kuruluşunu anayasaya aykırı bulup Fırka kurucularının tutuklanmasını talep ettiler. Merkezî hükümet ise hemen Azerbaycan'a vali gönderme kararı aldı. Önce Farruh adlı birisini seçen merkezî hükümet, Demokrat Fırkası'nın itirazı üzere Ahmet Bayat'ı gönderdi. Bayat'ın Azerbaycan'a gitmesi hiçbir şeyi değiştirmede. Azerbaycan Demokrat Fırkası temsilcileriyle merkezî hükümet temsilcileri arasındaki ilk müzakerelere sonuca varmadan sona erdi ve Bayat Tahran'a dönmek zorunda kaldı. Tahran'da müzakerelerden sonuç alamayan ADF ise Azerbaycan Halk Kurultayında Azerbaycan Millî Meclisinin tesisine karar verdi. Kurucular meclisi kurultayın sonunda hazırladığı bildiriye Mehmet Rıza Pehlevî, Millî Şura Meclisi ve Dışişleri Bakanlığına gönderdi. Bildiride Azerbaycan'ın özerkliği vurgulanarak onun İran'dan ayrılmayacağı, başka bir ülkeye ilhak edilmeyeceği de belirtilmişti. Bildiriye göre, Azerbaycan halkı Meşrutiyet anayasasındaki eyalet encümeni yarasını biraz genişleterek millî hükümet kurmayı amaçlamıştı. Millî Meclis seçimleri yapıp millî hükümet kuruluncaya kadar 39 kişiden oluşan "Millî Heyet" adlı bir grup, alınan kararları hayata geçirmekle görevlendirildi. Bildiride Türkçenin bütün okullarda zorunlu olarak okutulması görevi de Millî Heyet'e verilmiş, onu engellemeye çalışanlar ise Azerbaycan halkının düşmanı olarak belirtilmişti (Muradi 2003: 345-347).

Azerbaycan Millî Meclisinin ilk toplantısında gizli oylamayla M. Ali Şebüsteri Meclis başkanlığına seçildi. Millî Meclis aynı zamanda Cafer Pişeveri'yi başbakan olarak ilân etti ve diğer bakanların da onun tarafından aynı günde atanması istendi. Atamalara göre, Dr. Selamullah Cavid İçişleri bakanı, Cafer Kavyani Halk Orduları bakanı, Dr. Mehtaş Ziraat bakanı, Mehmet Biriya Maarif bakanı, Dr. Hüseyin Orenge Sağlık bakanı, Gulamrıza İlhami Maliye bakanı, Yusuf Azîma Adliye bakanı, Kebiri Yol-Posta-Telgraf-Telefon bakanı, Rıza Resûli Ticaret ve Ekonomi bakanı olarak seçildi. Çalışma bakanlığını geçici olarak C. Pişeveri kendisi üstlendi (Muradi 2003: 369). Dışişleri bakanlığının olmaması Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak istemediklerinin göstergesiydi. AMH bir yandan merkezî hükümetle müzakerelere devam ederken, diğer yandan da Azerbaycan'daki köklü refomlar gerçekleştiriyordu. Toplam 11 ay devam Azerbaycan Millî Hükümeti döneminde Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan'ın resmî dili olarak okullarda okutulmaya başladı. İlk okullar için *Ana Dili* adlı altı ciltlik ders kitaplarının yanı sıra *Ekâbir Üçün Ders Kitabı* (64 sayfa), *Coğrafya, 5. İbtidai Kilas Üçün* (114 sayfa), *Muxteser Dünya Tarixi, 5. İbtidai Kilas Üçün* (64 sayfa), *Veten Dili: Edebî Qerâet Kitabı, 6. İbtidai Kilas Üçün* (300 sayfa), *Veten Dili: Edebî Qerâet Kitabı, 1.-6. İbtidai Kilas Üçün* (sırayla 82, 87, 112, 183, 244, 300 sayfa) gibi Türkçe ders kitapları yayınlandı. Tebriz Üniversitesi tesis edildi. Tebriz radyosu kurularak Türkçe yayın yapmaya başladı. Azerbaycan Demokrat Fırkasının organı olarak neşrini devam ettiren *Azerbaycan* gazetesinde siyasî, edebî ve toplumsal yazılar yer aldı. Gazetede Azerbaycan'daki gelişmelele birlikte, Azerbaycan halkının zengin dili, edebiyatı ve muhteşem tarihiyle ilgili bilgi verilerek, millî şuurun uyandırılmasına çalışılıyordu. Güney ve Kuzey Azerbaycan şair ve yazarları uzun bir ayrılıktan sonra tekrar bir araya gelerek "Şairler Meclisi" adı altında Güney Azerbaycan Yazarlar Birliğini kurdular. Sâhir, Sehend, Balaş Azeroğlu, Medine Gülgün, H. Bulûri, Yahya Şeyda ve birçok ünlü şair ilk Türkçe şiirlerini orada okudular. Bu toplantılarda okunan şiirler toplanarak 1945'te "Şairler Meclisi" adlı 80'den fazla şairin şiirini içeren bir antoloji şeklinde yayınlandı. O zamana kadar daha çok hiciv şiirler yazan Ali Fıtrret, M. Biriya, H. Sahhaf ve

Mahzun gibi şairler artık millî ve toplumsal konularda şiirler yazmaya başladılar. Uzun yıllar yasaklı ve sıkıntılı bir ortamda yaşadığından dolayı Farsça şiir yazan Habip Sâhir'in Türkçe şiir yazması için güzel bir ortam yaratılmıştı. Kısa hayatına rağmen, Güney Azerbaycan'da eşi benzeri görülmemiş hizmetler yapan, büyük hayalleri gerçekleştiren Azerbaycan Millî Hükümeti köylerde 2000'den fazla, kentlerde ise 500'e yakın ilk ve orta okul tesis etti. Azerbaycan ziraat sisteminde önemli değişiklikler yapıldı. Onlarca Türkçe gazete ve kitap yayınlanmaya başladı. Azerbaycan tiyatrosu oluşturuldu. Settar Han ve Bağır Han'ın heykelleri yaptırılarak Tebriz'in önemli yerlerine konuldu. C. Pişeveri'nin bizzat denetimiyle caddeler asfalt edildi. Bir devletin belki 10 yılda yapabileceği reformlar halkın iradesiyle ve AMH tarafından 11 ayda hayata geçirildi (Heyet 2001: 264; Bayramzade 1989: 47; Gökdağ 2004: 53) ve en önemlisi yıllarca yasaklanan Azerbaycan Türkçesi resmî devlet dili statüsüne kadar yükseldi.

Azerbaycan devlet bütçesi onaylanırken maarif ve kültür için ayrılan 6020120 tümen (Tümen ve Riyal İran'ın para birimleridir.) başbakan Pişeveri'nin önerisiyle 4 milyon tümenin ilave edilmesi AMH'nin Azerbaycan Türk kültürüne verdiği önemi göstermektedir. Millî Hükümet bu bütçeden Azerbaycan Üniversitesinin tesisi için de yararlanmıştı. Tebriz Üniversitesi rektörü Nusretullah Cahanaşlı Afşar, hatıralarında şöyle yazıyor: "Eylül ayında sınav yoluyla bir grup öğrenciyi kabul ettik. Üniversitede öğrencilere yemek ve başka şehirlere gelenlere yurt verildi. Yurtlarda yerleştirilemeyenlere ise ev kiralamaları için para tahsis edildi. Üniversitenin yeni açılmış kütüphanesine satın alınan veya hediye edilen kitaplar öğrencilerin hizmetine sunuldu."

Ayrıca, 1945-1947 eğitim yılları için toplam 200 öğrencinin üniversiteye girmiş olduğu da bilinmektedir (Rahimli 2003: 96).

AMH nihayet 1946 yılında Moskova'nın desteğini çekmesi ve Tahran ordusunun Güney Azerbaycan'a saldırısıyla düşürüldü. Hükümet başkanlarının çoğu Kuzey Azerbaycan'a sığınmak zorunda kalarak ciddi bir direniş göstermeden Tebriz'i terkettiler. Tahran ordusu AMH'nin taraftarlarını acımadan öldürdü. O sürede çıkan Türkçe kitap ve gazeteler evlerden toplatılarak meydanlarda yakıldı; Azerbaycan'ın maneviyatı bir kez daha ayaklar altında ezildi ve Türkçe yeniden yasaklandı. (Muradi

2003: 457-461)

Azerbaycan'ın ünlü şairi Samet Vurgun "Yandırılan Kitaplar" adıyla Paris'te uluslar arası Barış Kurultayında (1952) okuduğu itiraz şiirinde şu olayı güzel bir biçimde dünya kamu oyuna anlatmaya çalışmıştır:

...Cellad, benim dilimdedir bayatılar, qoşmalar,

Dé, onları héç duydu mu senin o daş üreyin?

Her geraylı perdesinde min ananın qelbi var.

Her şikestem övladıdır bir müqeddes dileyin,

Dé onları héç duydu mu senin o daş üreyin?

***

Tebietin ana qelbi qul doğmamış insanı,

Her üreyin öz dünyası bir seadet arzular,

Qanlar ile yazılmışdır her azadlıq destanı,

Tebietin ana qelbi qul doğmamış insanı (Heyet 2001: 266-268).

Azerbaycan Millî Hükümetinin Türk Dili Politikası

Azerbaycan Demokrat Fırkası kurulduğu ilk günden itibaren Türkçenin Azerbaycan'da resmîleştirilmesi gerektiği konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Bu partiyi İran'daki diğer partilerden, hatta Sovyetlerin desteğiyle kurulmuş Komünist Tûde Partisinden farklı kılan en önemli özellik de bu olsa gerek. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurucusu ve Azerbaycan Millî Hükümetinin başbakanı C. Pişeveri'ye göre, Türk dili (o Azerbaycan dili diyor) Azerbaycanlılar için ölüm ve kalım meselesidir. Dolayısıyla, Azerbaycan Millî Hükümeti'nin aldığı ilk kararlardan biri de Türkçenin Azerbaycan'ın resmî devlet dili olarak ilân edilmesi olmuştur. Bu mesele yeni kurulmuş hükümet için o kadar önem taşımaktaydı ki, 26 Aralık 1946'da, yâni Azerbaycan Millî Hükümeti'nin kurulduğu tarihten tam 25 gün sonra dille ilgili 10 maddeli bir yasa yürürlüğe girmiştir. Maddeler şöyledir:

Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Dille İlgili Kararları

26 Aralık 1946'da, yâni Azerbaycan Millî Hükümeti'nin kurulduğu tarihten tam 25 gün sonra dille ilgili yürürlüğe konan 10 maddelik bir yasa şöyledir:

Halkın devlet kurumlarıyla daha yakın ilişkide olabilmesi, halkın ihtiyaçlarının daha kolay tespit edilmesi ve dilimizin ve millî kültürümüzün gelişiminin sağlanması amacıyla Azerbaycan Millî Hükümeti 16 Déy 1324 (26 Aralık 1946) tarihinde aşağıdaki kararları onaylamıştır:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan Dili^[1] Azerbaycan'ın resmî devlet dili ilân edilmiştir. Devlet

kararları, resmî bildiriler, halk ordularına verilen emirler ve yasa tasarıları kesinlikle Azerbaycan dilinde yazılmalıdır.

2. Bütün kurumlarda (devlet, özel, ticarî ve sosyal) Azerbaycan dilinin kullanılması zorunludur. Bu dilde yazılamayan defterler ve belgeler resmiyet taşımayacaktır.

3. Mahkemelerdeki bütün işlemler Azerbaycan diliyle yapılacak, bu dili bilmeyenler için tercüman verilecektir.

4. Bütün Azerbaycan daireleri, kurumları ve bakanlıkları arasındaki mektuplaşmalar Azerbaycan dilinde olmalıdır.

5. Toplantı ve kurultaylardaki konuşmalar ve müzakereler Azerbaycan dilinde yapılmalıdır.

6. Devlet dairelerinde çalışan ve başka dilde konuşan yabancılar, Azerbaycan dilinde yazma, okuma ve konuşmayı öğrenmek zorundalar.

7. Başka bir dilde okuma yazması olan devlet memurları için Maarif Bakanlığı tarafından ilgili kurumlarda dil kursları açılacaktır. Bu kişilerin çalışma mesaisinden bir saat azaltılacaktır.

8. Azerbaycan'da yaşamakta olan diğer etnikler işlerini kendi dillerinde yapma hakkına sâhipler. Fakat, yazılar ve resmî bildirilerde kendi dillerinin yanı sıra, resmî devlet dili olarak Azerbaycan dilini de kullanmalıdırlar.

9. Azerbaycan'da yaşayan etnik azınlıklar, kendi okullarında kendi dillerinde eğitim alabilirler. Fakat, bu okullarda da Azerbaycan dilinin okutulması zorunludur.

10. Azerbaycan Millî Hükümeti, Azerbaycan dilinin okullarda eğitimiyle ilgili kararları onaylamıştır. Okul öğretmenlerinin de millî dilde eğitimi kendilerine millî görev bilmeleri gerekir.

Pişeveri-Azerbaycan Millî Devletinin Başbakanı (Azerbaycan, sayı 96)

Bu maddelerin hazırlanmasında Azerbaycan Maarif Bakanlığının kararları esas alınmıştır. 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Millî Kurultayında alınan ve Azerbaycan Maarif Bakanlığı tarafından açıklanan bu kararlar şöyledir:

1. Bütün millî ve devlet okullarında Azerbaycan dilinin öğretimi için gereken hazırlıklar yapılsın.

2. Birinci maddenin uygulanması ve gereken millî ders kitaplarının hazırlanması için Azerbaycan Maarif Bakanlığının nezdinde "Ders Kitapları" bölümü açılsın.

3. Ders kitaplarını hazırlayan heyet üyeleri erdemli ve deneyimli öğretmenlerden oluşsun.

4. Bu heyet Azerbaycan dilinde yazılan bütün ders kitaplarını inceledikten sonra sonucu Maarif Bakanlığına bildirsın.

5. "Ders Kitapları" bölümü; edebiyat, tarih, matematik, fizik, coğrafya ve diğer alanlarda kitap hazırlasın.

6. "Ders Kitapları" bölümüne deneyimli ve erdemli bir şahıs müdür seçilsin.

7. "Ders Kitapları" bölümü beş gün içinde programı ve gereken bütçeyi belirleyip, onaylanması için Maarif Bakanlığına teslim etsin.

8. "Ders Kitapları" bölümü yetkilileri bir ay içinde 1.-4. sınıflar için bütün ilmî ve teknik kitapları hazırlayıp yayınlatsın.

9. Bütün millî ve devlet okulları müdürlerine emir verilmiştir ki, ders kitapları yayınlandığı andan itibaren, her sınıfa özgü dersliklerden yararlanarak anadilinde eğitime başlatılsın.

10. Bütün müdürler, öğretmenler, maarif memurları ve kültürsever insanlar millî dil ve kültürümüzün gelişmesinin temelini oluşturan yukarıdaki maddelerin uygulanması için harekete geçmelidirler.

Azerbaycan Maarif Bakanı M. Biriya (Azerbaycan gazetesi, sayı 84).

Azerbaycan Millî Hükümetinin en önemli faaliyetlerinden biri de Tebriz'de Azerbaycan Devlet Üniversitesinin tesisiydi. Azerbaycan Devlet Üniversitesi başlangıçta tıp, ziraat ve pedagoji fakülteleriyle işe başlamıştır. Pedagoji Fakültesi tarih, dil ve edebiyat, felsefe, hukuk, fizik-matematik ve tabii bölümlerinden oluşmaktaydı. Hükümet, Maarif bakanlığını hoca seçilmesi ve Türkçe kitap hazırlanması ile görevlendirmişti (*Azeri* dergisi, sayı 1, sonbahar 2003:46)

Azerbaycan Millî Hükümeti Döneminde Türkçe Basın: Gazete ve Dergiler

Rıza Şahın devrilmesinin ardından meydana gelen özgürlük sonucunda Güney Azerbaycan'da da onlarca gazete çıkmaya başladı. 1941-1946'da Güney Azerbaycan'da yayınlanan 36 gazeteden yaklaşık 15'i Türkçe veya Türkçe-Farsça olmuştur. Farsça gazeteler de dâhil toplam 26 gazete Azerbaycan Demokrat Fırkası, Millî Hükümet, Azerbaycan'ın özerkliği ve millî şahsiyetlerin tanıtımı gibi konuları ele almıştır (Mecidi 2003: 217).

ادزبایجان

چهارشنبه ۱۴ شهریور ۱۳۲۴

شماره ۱ ایکچی دوره

اختلال
آذربایجان روستایی هسته
ایکی دغه ندر ایله جگدو
فرهستین رومی نادر انگاری دور
بو شهره مطب افکار نیست
ایکچی کسیت سندیه ندر ایله
گامگینه گچن اولدوب ندر ایله
ایستاده دورت معطاره جیغادور.
برنجی خمار سین اعصابت
آذربایجان کریمزور آینه اولن
ایستار کجا انداره اطلاع برمی
شورین مونا کریمو بیگم.
آدنیس بریز - پهلور فرموس
آذربایجان مورتا قره سیزین مورت
اندازه من.

روزنامه مزین دیلی
روزنامه سیز آذربایجان دینیه
آرین امید ویرمیکستر. جلیز
دشترین بوش ادهارینه بلایوق
چوق کتیش و غن بیر دقله اولون
ریشی غلظتی نایینه و پورگینه دو
یز اولی آنا سووی ایله کسوت
و کشیز روسوزا خوشی ایله نغی
ایستیه اونله تورموت ایشار اولی
تعیین و محتوی کورنمه ایستیلر
بیرم شقی و دشلیز دور.
چون غان و اجیته هنر لر
ایله بو گول دلی اولداتان قادیز
منه چایقینقار اوین تریته و یاقا
منجه مان اولون قشله مخصوصا
نور داز آردا دین دین اولان و ما
خان اولان واراقچه سیرف جاشتمز
بوته یله او ساریسار و محکم بو
حاله خلقون اچریشته باقی کولز
لوز دشلیز ساریلیش بو واسطه ایله
مدنی و عمری برابری اولغی ایته
باشلیشمز.
آذربایجان دایمی بریزه گلدو
اولون بو یوک خلق کیش جاهد قو
سی کیس آراغسی واردر.
فایلیز خانیل پراغری باشلار
شرک باشلار حکمایه و نقلر واسطه
سبه دایمین ان بو یوک دیناری ایله
رقابت ایدیلر. داهرین اولدیز
بو دلی واسطه سینه اول اولداتان

فرقه مز ایشه باشلادی
صف و حله نظره بوتایوب قوم
جاشی نوز باغلی آتله چاغری بو
واسطه ایله مرکزی مکرست بریز
مماورلون ایستیزلیکی نتیجه سینه
منجه چیلانت خلق و جشی پراغری
مختزلرون نازوا مرکزی سینه سینه
توومن هرج و مرج و شاولقینه شایه
ویرمیکمو.
ووزامسیر ترنجین دسی نغی
انکاری اولدنی ایچون مرچاسلین
اسلامی اولون نایوب بری کشفیکه
اوین عیسر و کسیرت چالماقلر و
خلق مفر آردا دین ایچون سیرازه
شاهز لایققلر.
بیر طرفه ایله آذربایجان خلقین
داغلی و خاچی دشلیز فرقه سوز
میدان چیشلیک عشار گورمست
فرودن کیس لوز قوینه دوشور بده
نفاقلانلر روزنامه سیز بو غان خمار
ایله شه سینه سیرازه ایله یگ گورمه
لوسریلای ایچون نین الداه برصورت
چاق توج اول چاسر .
بو شای و ووروشالوده بیز ناطا
غلب یشکین قیو یوک بولور دوشور
ویرمیکسیر مده سیر یز رشه برمانون
سق واشتاری ایچون سیرازه ایله
آذربایجان خلق نوز آردا دین
آتله بو یون ایرانت عشار قیوه
اسرارین غلای ایدمیکمو.

از زارع و اویاب
چه محبوبه
حرب دموکرات آذربایجان ای
ایچون دستورده کی مرده آذربایجان
باکره خوش و همه نظام و نا
استی و خان سوز استاده باساروز
خرامد کره
میایه دست بدستورده آردای
هموم مردم آذربایجان و ان بکیم
از فرخ و مالک هر دو گذشت و
دشکاری حیوانیم .
کجاست و کج زری بیغ دشلی
آذربایجان نام نوله شه
زارع یایه سنی کماجه که فانون
اجاره جمعه سا کله برادر مالک
بو یابد طبع و آرخه را تحلیف
داده از تحلیف و فرغش و دایانیا
و هدیه تحلیف وفر غلانه صرف
نظر سینه
هدف ما میا و ز ما سینه ا و
براجاع است
دوگترین وحیه آزاد بهوان
سیرازه برای ایچه اجسای ایاپی و
کافر اشکوات عاالی و رشکی
کافی بخواه
فرزندان خلق آذربایجان
برای گرفتن حقوق و آزادی متحد
قوتی این است دشاورونی ما
رفع سوء نظام
غن اعفا کنگه کن پایه حرب
دموکرات آذربایجان استی صفیانی
بظنر رسیده که منان پ آتای صفیانی
گورمته ادله شیرداری سینه افرار
معلوم برای بعضی سینه خمار ذوی
داده نامور کره امضای بر بود آتای
جاشی علی ارمین سنیانی است بری وضع
این سو تمام دشور اطلاع جمعه
که رایج به پایه نامرد بیپورچه
آتای جاشی سوزا علی اگر صفیانی
مراجعه شه وایشان در این موضوع
دشلی ندر

ایکی یول آیریجینه
بیزیم آخر سوزوشین
بیراغم گان غیر ایران خلق
لر نون ایکچی یول آیریمده قرار
دوخته یلانی گوسریو
اوچ آیدان علاوه ده که مرکزده
رسی و قانون بر حکومت بوشو
اکثریت کوچ ایله صد سکوتی و
با اولون نظریتی غله تمیل ایستکه
چالیشیر طرفه ابراج عشقاری
جس ایچون اکثریت جمهورری ایله
چونجه برصورت - آاره آتایر
معارفه نیجه سینه معانه پندان
عاطری دمورسی اصولی سینه معو
ایستکه دایمیدر ایستدیز گورمه
دمورقا ایله حیثیتی نغی ایدیش
آزاد بهوان روزنامه لر نایانیدین
بو جرابی اکثرته ملاحظه ولدی.
چنه ایران خلیسه ایراد ایستکی خلقی
قوتلر بوشه
عاطره ابرجاشی جرابین دشار
لری چوق بارانل و آله نغی دو
بو حله دینارین و شاه لری ایله
سینه آیلانت عشار دو که دایما

ایکی یول آیریجینه
دیکاتور این لوردور لین و استیاده
گورنشمز
بو لیم بین برسانیک و استقلال برده
سی آتله آردا دین سر کانی یوزمه
چالیشلار این دیون بوگوشش
ارایله کماهی نوز عاقلری اولات
خوزدا بر امانی نون اوستیه سا لانا
چالیشی لار نیز دورا لاری نین
سراسیمت و جرابین خرم یوزوف
ایچون بونی لیریک که تا و بو
تجدات آردا دین سر کانی نون تهابلی
آین دولتموت منه لری بیگه
پرستلیک ایله ابراج ایچون میدانان
چاقمقل مصلده باغلی بوشو
بو نغیای گندم که سینه حیا
و این طرفه تدراری مستر بوست و
سیر ایستیت سوزوشین فنا کتار
ایستکه دولر و دولتموت خاموس
بیر چغه دن سو ایچو - ایران ده
قوی بو ابرجاشی دولت بارانق اولو
دولتین بوتاسینی لندن سیماسلار
لرین ایله تابشیم بته ددر توله
یز رضاعان و عاصور بر ایران حیثاری
ویوده گورمگ چالیشلر آذربایجان

Azerbaijan Gazetesi

Dönemin en önemli gazetesi olan Azerbaijan, 1945 yılına kadar Azerbaijan Cemiyeti'nin, 1945'ten 1946 yılına kadar ise Azerbaijan Demokrat Fırkası'nın organı olarak Tebriz'de yayınlanmıştır (Bkz. Ek 11). Azerbaijan-ı Demokrat adıyla çıktığı birinci dönemden itibaren dil meselesi ve Azerbaijan'ın halkın iradesiyle yönetilmesi gerektiği; merkezî hükümet, Amerika ve İngiltere'nin ülkedeki politikalarının eleştirilmesi; İran'da ve Güney Azerbaijan'da demokratik bir hükümete destek verilmesi gibi konular yer almaktadır. Gazetenin birinci yayın döneminin müdürlüğünü A. Şebüsteri ve başyazarlığını İsmail Şems yapımıştır. Bu dönemde gazete haftada iki kez yayınlanmıştır (Rüstemova 1993: 7; Mecidi 2003: 31). M. Mecidi gazetesinin ilk döneminin sadece Farsça çıktığını yazarken, V. Mustafayev onun Türk ve Fars dillerinde çıkmış olduğunu belirtmektedir. Azerbaijan gazetesinin Türk diline yönelik olumlu tutumu, onun ilk dönemde de iki dilde çıkmış olduğu

ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim, gazetenin 24 Azer 1320 (1941) tarihli sayısında dil meselesi üzerine şöyle bir yazı yayınlanmıştır: ...Her bir millet kendi millî dilini, âdet-ananelerini korumalı, kendi işleri ve gelişimiyle bağlı meseleleri kendisi idare etmelidir. Başka milletlerin onun diline ve diğer işlerine karışması yasadışı ve özgürlüğe aykırıdır. Biz ilân ediyoruz ki, kendi dili, milleti ve geleneği olan Azerbaycan, ana dilini kullanma, bu dilde okullarda eğitim alma ve kitap yayınlama hakkına sâhiptir (Mustafayev 2000: 113).

Gazete aynı zamanda Azerbaycanlıların bağımsız bir millet olduğu, "İran milleti" teriminin ise doğru olmadığı fikrini savunmaktadır. Gazete yazarlarına göre, "millet, duygu, dil, gelenek ve arazi birliğine sâhip olan halka denir." Bu özellikler Azerbaycan'da olduğu hâlde, İran'da yoktur. Çünkü İran çokmilletli bir ülkedir. Dolayısıyla da hiçbir dil İran bağımsızlığının simgesi olamaz (Mustafayev 2000: 110-111).

Azerbaycan Demokrat Fırkası'ndan sonra bu partinin resmî organına çevrilen *Azerbaycan gazetesi*, ikinci dönemine yine Ali Şebüsteri'nin müdürlüğüyle başlar. 30.-97. sayılar yayın kurulu, 98.-151. sayılar Ahmet Mûsevi, 152.-246. sayılar Fethi Huşkenâbi ve 247.-288. sayılar ise İsmail Şems'in başyazarlığında yayınlanır. Gazetenin bu dönemdeki dili esasen Türkçedir. Baş yazıların büyük bir kısmını 'P' imzasıyla C. Pişeveri ve 'C' imzasıyla Selamullah Cavid yazmıştır. (*Azerbaycan gazetesi*, S. 11: 1-2) Gazetenin 2. döneminin birinci sayısındaki "Fırkamız İşe Başladı" adlı başyazısı imzasızdır. Başyazıda Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın resmen faaliyete başlaması belirtilirken bu fırkanın İran'ın bağımsızlığına inandıkları hâlde Azerbaycan halkının mukadderatının kendisi tarafından tayin edilmesi gerektiği de yazılmaktadır. Aynı sayıda "Rûznamemizin Dili" unvanı altında Türkçenin son derece zengin bir dil olduğu ve halkın kanında ve yüreğinde kök saldı yazıldıktan sonra gazetenin bu dile daha çok önem vereceği belirtilmiştir. Yazara göre, "Azerbaycan dili o qeder quvvetli ve onun serf ve nehv qaideleri o qeder möhkem ve tebiidir ki hetta onun içine vârid édilmiş Fars ve Ereb kelemeleri ixrac édilse bile onunla böyük fikirleri, âli meqsedleri yazub şerh vérmek mümkündür." (*Azerbaycan gazetesi*, sayı 1)

Azerbaycan gazetesinin hemen hemen bütün sayılarında C. Pişeveri'nin konuşmalarının özeti verilmektedir. 6. sayıda C. Pişeveri "Fırkamızın Tarihî İşî" başlıklı yazısında Azerbaycan Demokrat Fırkası'na kısa bir süre içinde on binlerce yeni üyenin kayıt yaptırıp büyük bir güç oluşturduğunu ve millî özgürlüğün temin edilmesi için onların özverisine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.

Aynı sayıda Tebriz'in tiyatro oyuncularından Cevat Şefizade imzalı bir yazıda Tebriz'de, Hoy'da ve Urmiye'de defalarca Üzeyir Hacıbeyov'un Meşedi İbad, Arşın Mal Alan, Leyli ve Mecnun, Şah Abbas ve Hurşid Bânu opera-tiyatrolarının gösteriye sunulduğunu ve her defasında da halkın beğenisini kazandığını öğreniyoruz (*Azerbaycan gazetesi*, sayı 7).

AMH deneminde Türkçe tiyatroyla ilgili bilgilere Ekrem Rahimli'nin eserinde de rastlıyoruz. Rahimli'ye göre, AMH'nin kuruluşundan önce Tebriz'de ilkel bir şekilde faaliyet gösteren "Azerbaycan", "Firdevsi", "İran", "Tebriz" ve "Hakikat" tiyatro grupları Kuzey Azerbaycan tiyatrocularının yardımıyla Azerbaycan millî tiyatrosunun temelini oluşturdular. Millet ve vatan sevgisi; cehâlet ve mevhumatla mücadele; ahlâk, kültür ve kadınların toplumdaki sorunları Güney Azerbaycan millî tiyatrosunun esas konularını teşkil etmekteydi. Bu dönemde en çok oynanan tiyatroların başında Ü. Hacıbeyov'un "O Olmasın, Bu Olsun" veya başka adıyla "Meşedi İbad"; "Arşın Mal Alan"; Cafer Cabbarlı'nın "Aydın", "Od Gelini", "Almas"; Oktay Eloğlu ve C. Mehmetkuluzade'nin bir çok dram eseri geliyordu. 28 Mart 1946'da ise AMH'nin kararıyla Tebriz'de Azerbaycan Devlet

Dram Tiyatrosu kuruldu (Rahimli 2003: 99-100).

AMH'nin kararıyla Tebriz'de Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu kuruldu (Rahimli 2003: 99-100).

Azerbaycan gazetesinde "Firqemiz İreli [ileri] Gédir", "Böyük Belalardan Biri", "Eyâlet Encümeni", "Hamı [herkes] Bilmelidir" (sayı 2); "Millet Bizimledir" (Farsça) (sayı 4); "Lenden (Londra) Encümenine Gönderilen Telgraf", "Millî Metbuat Yaratmaq Yolunda" (sayı 10); "İrtica Baş Qaldırdı", "Azerbaycan'ın Böyük Xalq ve Maarif Xâdimi (hizmetkârı) Rüşdiye", "İran'da Faşizmin Göstergeleri" (Farsça), (sayı 11); "Firqemizin Birinci Kongresi Münasibetiyle", "Azerbaycan Demokrat Firqesi Üzvləri Bilmelidir" (sayı 12); "Erbap ve Reıyyet Meselesinin Helli", "Yéni Heyata Doğru" (sayı 13); "Bizi Öz Hâlmıza Qoysunlar", "Azerbaycan Demokrat Firqesinin Umumî Yığıncağı (toplantısı)" (sayı 14); "Azerbaycan Bir Daha Aldanmayacaqdır" (Farsça) (sayı 15); "Azerbaycan Öz Tarixî Vezifesini Unutmaz", "Bérnin Filmi" (sayı 16); "Birinci Kongremiz", "Balkan Meselesinin Helli" (Farsça) (sayı 17); "Muxtariyet Meselesi ve Encümen-i Eyaletî", "Qezvin'de Yaşayan Azerbaycan Cavanlarının (gençlerinin) Qerarı" (sayı 18); "Ferrux'u Ne Üçün Gönderirler", "Azerbaycanlıları Tanıyın" (Farsça) (sayı 19) gibi makaleler ve "Veten Sévgisi" (sayı 6); "Haq ve Azadlıq [özgürlük]" (sayı 7); "Yaşamaz" (sayı 10); "Gül Azerbaycan" (sayı 11); "Hemişelik [daima] Yaşa Azerbaycan" (sayı 12); "Oyan [uyan] Éy Azeristan Ehli" (sayı 13); "Niye" (sayı 14); "Oğrular [hırsızlar] El-Qol Açıb Her Géce Bir Yana Gédir" (sayı 16); "Şerefli Azerbaycan'a" (sayı 17); "Gelin Dostlar, Gelin" (sayı 18); "Veten" (sayı 19) adlı şiirler yer almaktadır.

Azad Millet Gazetesi

"Özgür millet" anlamına gelen *Azad Millet* gazetesi Azerbaycan Millî Hükümeti'nin kuruluşundan 73 gün sonra 5 İsfend 1324 (24 Şubat 1946)'ten Azer 1325 (Aralık 1946)'e kadar Azerbaycan Millî Meclisinin organı olarak İsmail Şems'in müdürlüğünde Tebriz'de yayınlanmıştır. 4 sayfada, 43x28 cm boyutlarında haftada üç kez Türkçe çıkan bu gazetede Azerbaycan Millî Meclisinin kararları, siyasî ve toplumsal özgürlükler, Azerbaycan'ın ünlü şahsiyetlerinin tanıtımı, Azerbaycan'ın önemli meseleleri, iç ve dış haberler ve yorumlar ve devlet ilânlarına geniş yer verilmiştir. Gazete resimli ve siyah-beyaz olup toplam 116 sayı yayınlanmış, 1946 yılında Azerbaycan Millî Hükümetinin düşürülmesinden sonra kapatılmıştır (Mecidi 2003: 45; Uzun 2002: 47).

Galebe Gazetesi

Azerbaycan Millî Hükümeti Eğitim Bakanı Mehmet Biriya'nın müdürlüğünde Azerbaycan İşçiler ve Emekçiler Birliği'nin organı olarak çıkan *Galebe* gazetesinin ilk sayısı İsfend 1324 (Mart 1946)'te Tebriz'de yayınlanmıştır. Gazetenin dili Türkçedir. 2-4 sayfada, 32x42 cm boyutlarında olup sosyalist partiler ve Azerbaycan işçi ve emekçileriyle ilgili haberleri içermektedir. Gazete, AMH'nin düşürülmesinden sonra kapanmak zorunda kalmıştır (Mecidi 2003: 140; Rüstemova 1993: 188; Uzun 2002: 73; Ebu Torabiyen 1987; Celili 1996: 152-153).

Yeni Şark Gazetesi

Yeni Şark gazetesinin ilk sayısı İsfend 1322 (1943)'de İran Tûde Partisinin Azerbaycan kolunun organı olarak Mahmut Turabi'nin müdürlüğünde Tebriz'de yayınlanmıştır. Baku'de çıkan *21 Azer* dergisinde gazetenin ilk sayısının 1941'de çıkmış olabileceği söylene de, diğer kaynaklarda bu tarih 1943 olarak gösterilmiştir. Gazete Aralık 1945'e kadar *Hâver-i Nev* adı altında Farsça; Azer 1324

(Aralık 1945)'ten Aralık 1946'ya kadar *Yeni Şark* adıyla Türkçe yayınlanmıştır. Enver Uzun gazetenin boyutlarını 34x47/5 olarak verirken, Musa Mecidi ilk sayılarının 32x46 ve daha sonraki sayıların 42x28 cm boyutlarında olduğunu yazar. Gazetenin içeriğini Azerbaycan Millî Meclisinin kararları, Azerbaycan haberleri ve ilânlar oluşturmaktadır. *Yeni Şark*, Millî Hükümetin düşürülmesinin ardından kapatılmıştır (Mecidi 2003: 103-104; Uzun 2002: 75; Rüstemova 1993: 132-133; Ebu Torabiyân 1987; Celili 1996: 207-208).

Azerbaycan Ulduzu Gazetesi

Azerbaycan Ulduzu'nun ilk sayısı 16 Aralık 1944 yılında *Sétâré-yé Azerbaycan* adıyla Fars ve Türk dillerinde Tebriz'de yayınlanmıştır. M. Ali Hilal Nâsiri'nin müdürlüğü ve başyazarlığında İran Tûde Partisinin İşçiler ve Emekçiler Birliği'nin organı olarak çıkan gazete 6-8 sayfada, 34x24 cm boyutlarında olup yıllık abonesi 180 ve tek sayı fiyatı 5 riyaldir. Gazetede hem mizah, hem de ciddî ve eleştirel yazılar yer almaktadır. Azerbaycan Millî Hükümeti döneminde *Azerbaycan Ulduzu* adıyla yayınına devam ettiren gazetenin yazarlarından biri de ünlü gazeteci İsmail Şems'tir. Gazetenin ikinci döneminin 4. sayısında Güvenlik Konseyi'nin İran'la ilgili müzakereleri, kadınların toplumsal faaliyetleri, şair Katran Tebrizi'nin hayatı ve Azerbaycan'ın komşu ülkelerle ilişkileri gibi konular ele alınmıştır (Mecidi 2003: 35-36; Uzun 2002: 55; Rüstemova 1993: 19, 67; Celili 1996: 31).

Medeniyet Gazetesi

Sovyet Kültür Evi tarafından Türkçe olarak Tebriz'de yayınlanan *Medeniyet* gazetesinin ilk sayısı Ebu Torabiyân'a göre Fer verdin (Mart-Nisan) 1946, Mecidi'ye göre ise aynı yılın Şehrîver (Ağustos-Eylül) ayında çıkmıştır. Gazete 4 sayfada, 36x28 cm boyutlarında olup siyasî, edebî ve yergisel konuları içermektedir. İlk sayfası renkli ve resimli olan *Medeniyet* gazetesini birinci sayısında Azerbaycan'ın ünlü mizah şairi Muciz Şebüsteri'nin şiiri yayınlanmıştır. Gazetenin yayını Azerbaycan Millî Hükümetinin düşürülmesinden sonra durdurulmuştur (Mecidi 2003: 164; Ebu Torabiyân 1987; Celili 1996: 178; Rüstemova 1993: 113).

Urmiye Gazetesi

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Urmiye kolunun organı olarak Urmiye'de Türkçe yayınlanmıştır. Ebu Torabiyân, gazetenin ilk kez 4 Behmen (24 Ocak) 1946'da çıktığını yazar. Gazeteyle ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat, Enver Uzun'a göre, haftada iki kez ve toplam 25 sayı yayınlanmıştır. Celili ise gazetenin haftalık olduğunu söyler (Mecidi 2003: 74; Rüstemova 1993: 150; Ebu Torabiyân 1987; Uzun 2002: 109; Celili 1996: 57).

Azer Gazetesi

Azer gazetesi Azerbaycan Demokrat Fırkasının Zencan kolunun organı olarak 30 Ocak 1946'da Menuçehr Sait Veziri tarafından Türkçe olarak yayınlanmıştır. Gazetenin siyasî haber ağırlıklı olduğu, AMH'nin kararları ve faaliyetlerini Zencan'a yansıttığı bilinmektedir. Bu dönemde çıkan diğer Türkçe gazeteler gibi AMH'nin düşürülmesinin ardından kapatılmıştır (Mecidi 2003: 26; Rüstemova 1993: 11; Celili 1996: 27; Uzun 2002: 48).

Vatan Yolunda Gazetesi

2. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan'ı işgalinde Kızıl Ordu'nun desteğiyle 1942-1946 yıllarında Tebriz'de Türk dilinde çıkarılan *Vatan Yolunda* gazetesinin redaktörlüğünü Kuzey Azerbaycanlı Ejderoğlu; H. Şahgeldi; Cafer Handan ve Rıza Kuliyeve yapmıştır. 4 sayfada, 42x29 cm boyutlarında olan gazete, 2. Dünya Savaşı haberleri, Kızıl Ordu'nun zaferleri, Kuzey Azerbaycan sanat ve bilim adamlarının tanıtımı, sosyalizm dünyasının savaş kahramanlarının tanıtımı, Güney Azerbaycan Millî Meclisinin haberleri ve faşizm aleyhine sloganları içermektedir (Mecidi 2003: 186; Celili 1996: 204-205; Rüstemova 1993: 128).

Alman İşgalçılara Ölüm

Rüstemova'nın verdiği bilgiye göre, 1943-1944 yıllarında Tebriz'de varaklar hâlinde yayınlanmıştır. Ayda üç kez yayınlanan bu gazete varaklarının içeriği adından da görüldüğü üzere Alman işgalçılara ve faşizme karşı yazılardan oluşmuştur (Rüstemova 1993: 30-31).

Şafak Dergisi

Sovyetler Birliği ile kültürel ilişki sağlayan İran Cemiyeti'nin Tebriz kolunun organı olarak yayınlanan *Şafak* dergisinin ilk sayısı Murdad (Temmuz-Ağustos) 1945'de Tebriz'de çıkmıştır. Daha çok edebî-bedii içerikli yazıların bulunduğu bu dergide ara sıra Farsça yazılara da yer verilmiştir. Dergi ortalama 60 sayfada ve 17x24 cm boyutlarında aylık olarak yayınlanmıştır (Celili 1996: 138; Rüstemova 1993: 76; Ebu Torabiyen 1987). M. S. Tabatabai derginin toplam 12 sayı çıktığını söyler (Tabatabai 1999: 460).

Edebiyat Sahifesi Gazetesi

Mehmet Biriya'nın müdürlüğünde çıkan *Edebiyat Sahifesi*'nin çıkış tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Enver Uzun kaynak göstermeden gazetenin çıkış tarihini 1941 yılı belirtirken, gazetenin 15. sayısını inceleyen, fakat o sayıda tarihin yazılmamış olduğunu söyleyen Musa Mecidi onun 1945-1946 yılında, Celili ise 1945'te çıktığını söylemektedir. Rüstemova gazetenin birinci sayısını elde ettiğini ve orada 1943 yılının belirtildiğini söyler. Gazete 2 sayfada, 22x36 cm boyutlarında olup Azerbaycan edebiyatı, vatan şiirleri ve bazı siyasî konularla ilgili bilgileri içermektedir (Mecidi 2003: 59; Rüstemova 1993: 80-81; Celili 1996: 53; Uzun 2002: 62).

Güneş Dergisi

Güneş dergisiyle ilgili sâdece "Azerbaycan Dövrü Metbuatı" kitabında kısa bilgi bulunmaktadır. Dergi, Eylül 1946 yılında Azerbaycan Şair ve Yazıcılar Cemiyeti tarafından Tebriz'de yayınlanmış sanat, toplum ve tarih içerikli bir mecmuadır (Rüstemova 1993: 214).

Nedâ-i Gorgan Gazetesi

Tûde Partisinin Gorgan komitesinin organı olarak Ahmet Kâsımî tarafından Gorgan kentinde Farsça ve Türkmen Türkçesiyle yayınlanmıştır. *Nedâ-i Gorgan* o dönemde Türkmenler tarafından kendi dillerinde çıkan az sayıda gazetelerdendir. Gazeteye ilgili daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır (Ebu Torabiyen 1987).

Cevdet Gazetesi

İlk sayısı Mordad (Temmuz-Ağustos) 1927'de Erdebil'de Hasan Cevdet'in müdürlüğünde çıkan *Cevdet* gazetesi 1938'de kapatılmış, beş yıl sonra Gulam Hüseyin Habibullahi'nin müdürlüğü ve Hasan Cevdet'in başyazarlığında tekrar yayına başlamıştır. *Cevdet* gazetesi ikinci dönemde Azerbaycan Demokrat Fırkasının Erdebil organı olarak Türk ve Fars dillerinde yayınlanmıştır. Gazetenin sâhibi Hasan Cevdet döneminin aydın şahsiyetlerinden olmuş, Erdebil'de ilk kez kıraathâne, tiyatro salonu ve kurşun matbaası tesis etmiştir. Gazete 1946 yılında kapatılmıştır (Mecidi 2003: 95; Tabatabai 1999: 252; Celili 1996: 93; Rüstemova 1993: 46; Uzun 2002: 59-60).

Cavanlar Gazetesi

Azerbaycan Demokrat Fırkasının gençler kolunun organı olarak Tebriz'de Türkçe yayınlanmıştır. *Cavanlar* haftalık gazetesinin ilk sayısı 25 Ordibeheşt (15 Mayıs) ve son sayısı Azer (Aralık) 1946'da çıkmıştır. E. Uzun yanlış olarak gazetenin 1942'de çıktığını yazmıştır. Gazete Azerbaycan Millî Hükümetinin yıkılmasından sonra kapatılmıştır (Celili 1996: 92-93; Mecidi 2003: 94-95; Ebu Torabiyen 1987; Uzun 2002: 59).

Azerbaycan Millî Hükümeti Döneminde Kitap Yayını

Azerbaycan Millî Hükümeti döneminde Türkçe gazete ve dergi yayınında olduğu gibi Türkçe kitap yayınında da patlama olmuştur. Güney Azerbaycan'da çıkan kitapların büyük kısmı ya tamamen Türkçe çıkmış, ya da Fars dilinde Azerbaycan'la ilgili olmuştur. Daha önceki dönemlerden farklı olarak Türkçe nesir de şiirin yanı sıra gelişme sürecine girmiştir. En önemlisi ise ilk okullar için *Vatan Dili* adlı altı cilt ders kitabının yayınlanmasıdır. Kitabın birinci sınıf için hazırlanmış birinci cildin ilk bölümü ses ve harflerin öğretimidir. İlk ders 'ا' ve 'آ' harflerinin yazılışıyla başlar, ااا ve آآآ kelimeleri örnek gösterilir ve çocuk ilk dersten itibaren cümle kurmayı ve yazmayı da öğrenir. Bu bölüm kitabın 47. sayfasına kadar devam eder. Azerbaycan Maarif bakanlığınca hazırlanan bu kitapta kullanılan cümlelerin seçiminde de hassasiyet gösterilmiş, hem atasözleri ve deyimler, hem de Azerbaycan'la ilgili bilgi verilmiştir. Örneğin:

Şehrimize hele çox mekteb lazımdır (s. 33); Él gücü, sél gücü (s. 39); Çalışqan adam zerer çekmez (s. 42); Zâkir Azerbaycan'ın böyük şairidir. (s. 43); Men Azerbaycan'da yaşayıram. (s. 43); Sebr ile halva pişer éy qora senden - beslesen atlas olar tut yarpağından (s. 45); Dalıdan [arkadan] atılan daş topuğa deyer (s. 46); Zülmlə abad olan, edlle [adaletle] berbad olar (s. 46).

Kitabın 2. bölümü metin örneklerinden ibarettir. Metinler şiir ve düz yazı, kısa hikâyeler veya bilmeceler şeklinde verilmiştir. Atasözlerinin seçiminde de dikkat gösterildiğini örneklerden anlamak mümkündür:

Ne tökeresen aşıva [yemeğine] o geler qaşığıva; Qomşuya umud olan şamsız [akşam yemeğisiz- aç] yatar; Özü yıxılan aqlamaz; Atılan ox géri qayıtmaz [dönmez]; Dostun min ise az, düşmenin bir ise çoxdur (s. 59); Tek elden ses çıxmaz; Qurd tükünü deyişer, xasiyetini [huyunu] deyişmez; Vicdanı olmayanın, imâanı da olmaz (s. 65).

İkinci kitap "birinci ders günü" dersiyle başlar. 9. dersten itibaren derslerin sonunda ilgili sorular yazılır. Çocuklara resim çizme ve el işleri öğretilir. Atasözleri ve deyimler 2. kitapta da önemli yere sâhiptir:

Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir merdi, bir merd bir éli qurtarar. Qara günün ađ günü de var. Qorxaq günde yüz yol [kez] öler, iyit [yiğit] ömründe bir yol (s. 45).

"Quşlar" adlı bir şiirin sonunda dört kelimenin anlamı verilmiştir: néçün: ne üçün; yoqsa: meğer; yavuş: yaxın; savuş: soyuş (s. 38). Kitap "21 Azer Bayramı" yazısıyla sona erir. Metinde Azərbaycan Millî Meclisinin kuruluş yıldönümü anlatıldıktan sonra şöyle yazıyor:

Azərbaycan bizim eziz vətənimizdir. Biz vətənimizi sévirik. Azərbaycan Millî Meclisi bizim ümid evimizdir. Millî Meclisimiz pâydar olacaq. Azərbaycan xalqı [veya xelqi] onun bayrağı kölgesinde hemişelik xoşbəxt [mutlu] yaşayacaqdır (s. 86).

Üçüncü sınıf için hazırlanmış ders kitabında normal metinlerin yanı sıra hayvanların adları ve bazı belirgin özellikleriyle ilgili bilgi verilmektedir. Meşrutiyet inkılabının iki kahramanı olan Settar Han ve Bağır Han tanıtılır. Vatanla ilgili şiirler yayınlanır ve "az çoxa tâbédır" deyimiyle çocuklara demokrasi dersi verilir. 3. sınıf ders kitabı toplam 112 sayfadır. Kitabın dördüncü cildi edinilememiştir.

Beşinci sınıf için hazırlanan 244 sayfalı ders kitabı Azərbaycan'ın ünlü şairi Aliekber Sabir'in tanıtımıyla başlar. Kitabın devamında güneyli-kuzeyli Azərbaycan'ın büyük şair ve yazarları tanıtılmakta, vatan ve ana dili sevgisiyle yazılmış şiir ve nesirlerinden örnekler verilmektedir. Kitabın 164. sayfasından itibaren "Qonşu Xalqların Muasir Edebiyatı" başlıklı yeni bir bölüm başlar. Bu bölümde Rus yazarlarından Maksim Gorki, Fars şair ve yazarlarından M.T. Meliku's-Şuara, Kürt şairlerinden Hejar Şerefkendi, Ermeni şairlerinden Uhanes Gogasiyan'ın tanıtımı ve eserlerinden örnekler verilmiştir. Kitap masallar, bilmeceler ve sözlükle sona erir.

Daha önce de söylendiği gibi, *Vatan Dili* dersliklerinin yanı sıra aşığıdaki ders kitapları da Azərbaycan Millî Hükümetinin Maarif bakanlığı atarfindan yayınlanmıştır:

Ekâbir Üçün Ders Kitabı. Maarif Bakanlığı, Tebriz 1946, 64 s.

Coğrafya, Beşinci Kilas İbtidai Sınıf Üçün. Maarif Bakanlığı, Tebriz 1946, 114 s.

Muxteser Dünya Tarixi, Beşinci İbtidai Kilas üçün. Maarif Bakanlığı, Tebriz 1946, 64 s.

Veten Dili, Edebî Qeraet Kitabı, Altıncı İbtidai Kilas Üçün. Maarif Bakanlığı Tebriz, 1946, 300 s.

1941-1946 yıllarında Güney Azərbaycan'da özellikle Türkçe çıkan kitapların en önemlileri kronolojik olarak şunlardır (Musevi 1994; Hebibi Azas 1997; Meşkur 1996):

Edebî Eserler (şiir ve nesir toplusu), (y.y.y.), Tebriz, 1941.

İTİMAD M. Mehdi, *Nahar Ve'desi*, (y.y.y.), Tebriz, 1943.

B. M., *Obaşdan Xoruzu /Sahur Horozu*, (y.y.y.), Tebriz, 1943.

Celil Memmed Kuluzade, İSKİC Yay., Tebriz, 1944.

OZARİ Hasan (1945). *Türkî Tesnifler, bé zemimé-yé xodamûz ve terz-é kûk-é târ ve destgah-ha /*

Türkçe Şarkılar, ek olarak: kılavuz, tarın akordu ve makamlar, Çemen Ârâ Yay., Tebriz,

Şairler Meclisi, Şairler Meclisi Yay., Tebriz, 1945.

Divân-i Héýran Xanım, İran-Sovyetler Birliği Kültürel İlişkiler Cemiyeti (İSKİC) Yay., Tebriz, 1945.

RÜSTEM Süleyman (1945), *Şairin Sesi, Yabancı Dillerde Edebiyat Neşri, Baku*

Divan-i Muciz Şebüsteri, İSKİC Yay., Tebriz, 1945.

FEDAİ (1945). *Bextiyarname, İSKİC Yay., Tebriz*

EFENDİYEV A. (1946). *Sehne Qrimi (Cavan [genç] aktiyorlara kömek [yardım]), Medeniyet Evi Yay., Tebriz*

RIZA Resul (1946), *Vefa, Yabancı Dillerde Edebiyat Neşri, Baku*

Esasnâme ve Nézamnâme-yé Encomen-é Edebi-yé Azerbaycan /Azerbaycan Edebî Encümeni'nin Tüzüğü, (y.y.y.), Tebriz, 1946.

Azerbaycan Millî Hükümeti Dönemi Türkçesinin Özellikleri

Daha önceki bölümlerde de görüldüğü üzere Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet dönemi ve Pehlevî öncesi Türkçesinin durumu pek de iç açıcı değildir. Türkçenin yasal olarak tamamen serbest olmasına rağmen, resmî alanlarda hep Farsça kullanılmış ve Türkçe hayatını daha çok konuşma ve şiir sahalarında koruyabilmiştir. O dönemde parmak sayısı kadar çıkan Türkçe veya Türkçe-Farsça gazetelerin de ömrü çok kısa olduğundan halkın üzerinde sürekli bir etkisi olmamıştır. Azerbaycanlıların kendi dil ve kültürlerine kayıtsızlığı, Kacarların hâkimiyeti İngilizlerin baskısıyla Rıza Şaha devretmesi ve dolayısıyla aşırı Fars milliyetçiliğinin güçlenmesi sonucunda Türkçe yasak bir dil hâline geldi. Yaklaşık 15 yıl süren bu yasak dönemi 2. Dünya Savaşının İran'a sıçraması ve İran'ın Müttefikler tarafından işgal edilmesiyle sona erdi. Güney Azerbaycan aydınları geçmişteki hatalarını telâfi etmek amacıyla faaliyete başladılar. Türkçenin Azerbaycan için gerçekten ölüm ve kalım meselesi olduğunu anlayan aydınlar, var güçleriyle Türkçenin resmîleşmesi için çaba göstererek, onlarca Türkçe gazete, dergi ve kitap yayınlamaya başladılar. Basın-yayında kullanılan Türkçe aslında Meşrutiyet dönemi Türkçesinin devamı değildi. Çünkü Azerbaycan Türkçesi İran'da yasaklandığı hâlde, Kuzey Azerbaycan'da gelişimini sürdürmekteydi ve Güney Azerbaycan aydınları Türkçeyi bıraktıkları yerden değil (1925), Kuzey Azerbaycan'da geldiği noktadan başlayarak devam ettirdiler. Buna benzer duruma İran İslâm İnkılâbından sonraki dönemde de rastlanmaktadır.

Güney Azerbaycan aydınlarının bu konudaki başarıları şöyle açıklanabilir:

1. AMH döneminde çıkan Türkçe kitap ve gazetelerin yanında Kuzey Azerbaycan Türklerinin yakından ve uzaktan rolü olmuş ve Kuzey Azerbaycan Türk edebî dilinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.
2. ADF'nın kurucuları ve Güney Azerbaycan'da Türkçe gazete yazarlarının bir çoğu bir süre Kuzey Azerbaycan'da yaşamış, Azerbaycan edebî dilini belli bir ölçüde öğrendikten sonra Güney Azerbaycan'a dönerek gazetecilik ve yayıncılık faaliyetine başlamışlardır. Bu hususta AMH başbakanı ve Azerbaycan gazetesinin başyazarı C. Pişeveri en güzel örnektir.
3. AMH döneminde Türkçe bilinçli bir şekilde öğrenilmeğe başlamış ve özellikle Kuzey Azerbaycan

kaynaklarından faydalanılmıştır.

AMH dönemi yazılı Türkçesinde ağız özellikleri ortadan kalkmakta, fakat genel olarak Güney Azerbaycan Türkçesinin bazı özellikleri görülmektedir. Arap alfabesi bazı reformlar yapılarak Türkçeye daha uygun bir hâle getirilmiştir. Nazal 'n' (ŋ) yerini normal 'n'ye bırakmıştır. Cümlelerde nokta, virgül işaretleri kullanılmış, eskiden kullanılan Farsça tamlamalar en az düzeye düşürülmüştür. Eskiden 'i' harfiyle gösterilen 'é' sesi için '□' harfi kullanılmaya başlamış, fakat bazen her ikisine de (alışkanlıktan olsa gerek) rastlamak mümkündür. Ders kitaplarında '□' harfinin kullanılmasına özen gösterildiği görülmektedir. Arap- Fars kökenli kelimelerin orijinal imlâsı korunmuştur. 'ö' sesi için kelime başında '□□', kelime ortasında ise '□' harfi seçilmiş ve ders kitaplarında uygulanmıştır. C. Pişeveri'nin yazılarında gelecek zaman 3. şahıs çokluğunda -Ik eki yerine eskiden Azerbaycan Türkçesinde ve günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan -Iz ekinin kullanıldığını görüyoruz: *göreceyiz* (Azerbaycan gazetesi, sayı 6); *edeceyiz* (Azerbaycan gazetesi, sayı 18).

AMH döneminde yalnız kitap ve gazete değil, resmî mektuplar ve belgeler de Türkçe yazılmıştır. Burada o dönem Türkçesinin basın, yayın ve resmî mektup ve belgelerdeki kullanımını göstermek amacıyla birkaç örnek vermek istiyoruz:

Birinci örnek:

...Dilimiz xalqın yaratdığı dastanlar, zerbülmeseller, hikaye ve nağıllar vasitesiyle dünyanın en büyük dilleri ile reqabet ede biler; şairlerimiz, ediblerimiz bu dil vasitesiyle öz éhsasatlarını ve öz hüner ve senetlerini vucuda getirib xalqın nezerini celb ede bilerler.

Bizim vezifemiz onu genişlendirmek, onu muasir hala salmaq, onun gözelliklerini, inceliklerini toz topraq arasından çıxarıb temiz ve âli bir zerf içerisinde xalqa teqdim étmekden ibaretdir(Azerbaycan gazetesi, sayı 1).

İkinci örnek:

Bir gün müellim şâgirdleri şehirden kenara gezmeye apardı. Müellimin tapşırığı ile şâgirdler muxtelif cür daşlar yığdılar. Müellim daşların berk-boşluğunu yoxlatdırdı. Daşların be'zisi berk, be'zisi boş idi. Daşların rengini soruşdu. Here elindeki daşın rengini dédi. Şâgirdler daşların muxtelif rengde olduklarını da öyrendi. Müellim şâgirdlerden daşın neye lazım olduğunu soruşdu... (*Vatan Dili*, 3. sınıf dersliği).

Üçüncü örnek:

Agâ-yi Mehemed Bâgir Hüseyini Eşheri, Xiyabani Medresesinin Müellimi,

Bâzresi idâresinin vérdiyi guzarışe göre, siz tedris işizi ciddiyetle başa aparıb kâmil elaqe ile encâm-i vezife édirsiz. Buna göre Vizâret sizden bu vesile ile qedrdanlıq élidir.

Azerbaycan Maarif ve Ovqaf Veziri- Biriya

Kaynak:

(1945). *Vatan Dili* Ders Kitabı, 1-6. cilt, Tebriz.

(1945-1946). *Azerbaycan Gazetesi*, Tebriz.

(2003). *Azeri Dergisi*, S. 1, Güz, Tahran.

Bayramzade, Samed (1989). İran Hakim Dairelerinin Cenubi Azerbaycan Maarifi ve Medeniyeti sahasındaki iyaseti (1947-1978). *Cenubi Azerbaycan Tarihî Meseleleri*, Elm Yay. Bakü.

Celili, Said (1996). *Dânêşname-yé Metbuat-é Azerbaycan / AZerbyacan Basını Bibliyografyası*, Mehd-i Azadi yay., Tebriz.

Ebu Torabiyan, Hüseyin (1987). *Metbuât-é İran ez Şehrîver 1320 tâ 1326 / Eylül 1941'den 1947'ye Kadar İran Basını*, Ettelaat Yay., Tahran.

Fawcett, L. (1994). *İran ve Ceng-é Serd / İran ve Soğuk Savaş*, Çev. Kave Bayat, Motaleat-é Siyasi ve Beynolmelali Yay., Tahran.

Gökdağ A., Heyet, M. Rıza (2004). İran Türklerinde Kimlik Meselesi, *Bilig Dergisi*, S. 30:51-84, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., Ankara.

Heyet, Cevat (2001). *Tarih-é Zeban ve Lehcéha-yé Torki / Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi*, Peykan Yay., Tahran.

Mecidi, Musa (2003). *Tarihçe ve Tahlil-é Rûznâmeha-yé Azerbaycan (1230-1380) / Azerbaycan Gazetelerinin Kısa Tarihi ve Analizi (1230-1380)*. İran Milli Kütüphanesi Yay., Tahran.

Muradi, Ali (2003). *Ez Zéndan-é Reza Han tâ Sadr-é Férgé-yé Démokrat-é Azerbaycan / Rıza Hanın Hapisanesinden Azerbaycan Demokrat Fırkasına Kadar*, Ovhadı yay., Tahran.

Mustafayev, Vidadi (2000). *Cenubi Azerbaycan: Millî Şuur*, Mürtezevi Matbaası, Köln.

Rahimli, Ekrem (2003). *Güney Azerbaycan'da Millî Demokratik Harekat (1941-1946)*, MEQA Yay., Bakü.

Rüstemova, S. (1993). *Azerbaycan Dövri Metbuatı*, Azerbaycan İlimler Akademisi Yay., Bakü.

Tabatabai, M.S. (1999). *Râhnéma-yé Metbuat-é İran (1925-1978) / İran Basın Kılavuzu (1925-1978)*. Merkez-é Motaleat ve Tahkikat-é Resâneha Yay., Tahran.

Uzun, Enver (2002). *Güney Azerbaycan Basın Tarihi*, Türk Ocağı Trabzon Şubesi yay., Trabzon.

<http://www.sorgulamazamani.com/> adresinden 19.02.2018 23:00 tarihinde indirilmiştir